

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या दृष्टिकोनातून महिला शिक्षणाचं महत्त्व

छाया धनराज खोब्रागडे

वरिष्ठ संशोधन सहाय्यक

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज अध्यासन

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ
नागपूर

Email

:

chhayakhobragade100@gmail.com

सारांश :

तुकडोजी महाराज हे शिक्षणाचे, विशेषतः स्त्री-शिक्षणाचे, मोठे समर्थक होते. त्यांनी ग्रामविकासात महिलांच्या सहभागाला महत्त्व दिले आणि महिलांनी साक्षर होणे, आत्मनिर्भर होणे आवश्यक आहे, असा आग्रह धरला. महिला शिक्षण हे कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मूलभूत पाय आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या मते शिक्षणामुळे महिलांमध्ये आत्मसन्मान, आत्मविश्वास आणि निर्णयक्षमता निर्माण होते. शिक्षित महिला केवळ स्वतःच्या जीवनातच नव्हे तर कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राच्या विकासातही सक्रिय योगदान देतात. कुटुंबातील आरोग्य, आर्थिक नियोजन, आणि मुलांचे शिक्षण यामध्ये शिक्षित स्त्रीचे महत्त्व खूप असते. समाजात त्या बालविवाह, कन्या भ्रूणहत्या यांसारख्या रूढींचा विरोध करतात आणि सामाजिक सुधारणांसाठी कार्य करतात. महिलांच्या आर्थिक सहभागामुळे देशाचे सकल उत्पादन वाढते व उद्योजकतेला चालना मिळते.

भारतीय संस्कृतीत शिक्षणाला महत्वाचे स्थान असून अनेक ऐतिहासिक व आधुनिक स्त्रिया याचे प्रेरणादायी उदाहरण आहेत. मात्र अजूनही ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या संधींचा अभाव, गरिबी, आणि रूढींच्या अडथळ्यांमुळे अनेक मुलींना शिक्षण मिळत नाही. यावर उपाय म्हणून शासकीय योजना, शिष्यवृत्ती, शाळा-सुविधा आणि जनजागृती मोहीम आवश्यक आहेत.

एकंदर, महिला शिक्षण म्हणजे केवळ स्त्रीसाठी नव्हे, तर संपूर्ण समाजासाठी उन्नतीचे साधन आहे. शिक्षित स्त्री म्हणजे सक्षम कुटुंब, सशक्त समाज आणि समृद्ध राष्ट्र याचा पाया होय.

बीज शब्द : महिला शिक्षण, सशक्तीकरण, सामाजिक सुधारणा, आर्थिक विकास, कुटुंबाचे आरोग्य, राष्ट्रीय प्रगती

परिचय :

"राष्ट्रसंत" या शब्दाचा अर्थ सामान्यतः एक अत्यंत आदरणीय संत किंवा धार्मिक-समाजसेवी व्यक्ती असा घेतला जातो. महाराष्ट्रातील राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे सर्वात प्रसिद्ध राष्ट्रसंत मानले जातात. त्यांनी समाजसुधारणा, शिक्षण, ग्रामविकास यासाठी मोठे कार्य केले. स्त्रियांच्या शिक्षणासाठीही त्यांचे विचार प्रेरणादायक

आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे महाराष्ट्रातील एक महान संत, समाजसुधारक आणि क्रांतिकारक विचारवंत होते. त्यांनी समाजातील विविध प्रश्नांवर प्रखर विचार मांडले, विशेषतः स्त्रियांच्या शिक्षणाविषयी त्यांचे विचार अत्यंत प्रेरणादायी आणि प्रगतीशील होते. शिक्षण हे प्रत्येक व्यक्तीचे मूलभूत मानवी हक्क आहे. जेव्हा देशाच्या संसाधनांचा विचार केला जातो, तेव्हा मानवबळ हे सर्वोत्तम संसाधन मानले जाते. या मानवबळात देशाच्या अर्ध्या लोकसंख्येचं स्थान महिलांचे आहे. परंतु परंपरागत समाजात इतिहासाकाळापासून महिलांना शिक्षणाचा पुरेसा अधिकार मिळत नव्हता. शिक्षणाच्या दुहेरी अंतराने देशाच्या गतीमुळे महिलांचा सहभाग मर्यादित राहिला. पण आजचा आधुनिक युग स्पष्ट संकेत देतो की, महिला शिक्षणाशिवाय समाजाची पूर्ण प्रगती अशक्य आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रामगीतेच्या जीवन शिक्षण या एकोणिसाव्या अध्यायात महिला सक्षमीकरणाबाबत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज एका ओळीच्या माध्यमातून सांगतात की,

मुलगी बहु शिकली शाळे माझारी| परि स्वयंपाक न करता ये घरी||

काय कामाची ती विद्या चातुरी?! कामाविण लंगडी ती||

यावरून राष्ट्रसंतांना मुलींचा महिलांचा सर्वांगीण विकास अपेक्षित असल्याचे आपल्याला स्पष्ट दिसून येते. स्त्रियांनी शिक्षणासोबतच आपली कौटुंबिक कर्तव्य आणि जबाबदाऱ्या यादेखील तितक्याच आत्मीयतेने पार पाडणे महाराजांना अपेक्षित आहे.

उद्देश :

राष्ट्रसंतांच्या दृष्टिकोनातून महिला शिक्षणाचा उद्देश खूप व्यापक आणि समाजपरिवर्तनात्मक होता. राष्ट्रसंत हे समाजातील दुःखी, शोषित, वंचित घटकांच्या उद्धारासाठी कार्य करणारे संत होते. त्यांच्या मते, महिलांचे शिक्षण केवळ अक्षरओळख किंवा नोकरीसाठी नव्हते, तर एक सशक्त, सुसंस्कृत, आत्मनिर्भर आणि आदर्श समाज घडविण्यासाठी आवश्यक असते.

1. **स्त्रीला आत्मनिर्भर बनवणे :** शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रीला स्वतःचा आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वास निर्माण करता येतो. त्यामुळे ती कोणावरही अवलंबून न राहता स्वतःचे निर्णय घेऊ शकते.
2. **समाजातील विषमता दूर करणे :** स्त्रियांना शिक्षण दिल्यास सामाजिक विषमता कमी होऊ शकते. शिक्षित स्त्री समाजात समानतेचा आग्रह धरेल, अन्यायाविरुद्ध उभी राहील.
3. **कुटुंबाचे संस्कारक्षम केंद्र घडवणे :** राष्ट्रसंतांच्या मते, स्त्री ही घराचा केंद्रबिंदू आहे. जर ती शिक्षित असेल, तर ती आपल्या मुलांना चांगले संस्कार देऊ शकते आणि उत्तम पिढी घडवू शकते.
4. **धार्मिक आणि नैतिक मूल्यांची जाणीव करून देणे :** शिक्षणातून स्त्रीला धार्मिक आणि नैतिक मूल्यांची जाणीव होते. त्यामुळे ती आपल्या जीवनात आदर्श आचरण करू शकते.
5. **समाजपरिवर्तनाचा केंद्रबिंदू :** राष्ट्रसंत टिळक, गाडगेबाबा, तुकडोजी महाराज, संत सावता माळी, संत सखुबाई आदी संतांच्या मते, शिक्षित स्त्री समाजपरिवर्तनाची नवी दिशा देऊ शकते. तिच्या शिक्षणामुळे संपूर्ण समाजात प्रबोधनाची लाट निर्माण होऊ शकते.

6. **अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरांपासून मुक्ती** : शिक्षित महिला या अंधश्रद्धा, चुकीच्या परंपरा व रूढींना प्रश्न विचारू शकतात आणि परिवर्तनाची सुरुवात करू शकतात.

संशोधन पद्धती :

सदर विषय अभ्यासाकरिता घेण्याचे कारण प्राचीन काळापासून महिलांना मिळालेला दुय्यम दर्जा बदलविण्यासाठी आहे. हा विषय अभ्यासण्यासाठी दुय्यम स्तरातील स्त्रोतांवर भर देण्यात आला आहे. यामध्ये पुस्तके वर्तमानपत्रे संगणक इत्यादींचा समावेश करण्यात आला आहे.

शिक्षित महिलांसाठी तुकडोजी महाराजांचे काही महत्त्वाचे विचार :

आपण महिला शिक्षणाचं महत्त्व वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक व राष्ट्रीय स्तरावर विविध अंगांनी उलगडणार आहोत .

1. **स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व** : तुकडोजी महाराज म्हणतात, "स्त्री शिक्षण ही केवळ तिची प्रगती नसून संपूर्ण समाजाच्या विकासाची गुरुकिल्ली आहे." त्यांच्या मते, जर एक स्त्री सुशिक्षित झाली, तर ती एक संपूर्ण कुटुंब घडवू शकते.
2. **स्त्रियांनी आत्मनिर्भर व्हावे** : तुकडोजी महाराजांनी महिलांना केवळ औपचारिक शिक्षणच नव्हे तर व्यावसायिक शिक्षण घेण्यावरही भर दिला. त्यांनी महिलांनी आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होण्याची गरजही अधोरेखित केली.
3. **समाजात समान स्थान** : तुकडोजी महाराजांनी स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानावर प्रश्न उपस्थित केले. त्यांनी लिहिले, "जे समाज स्त्रियांना मागे ठेवतात, ते स्वतःच अंधकारात राहतात. त्यांनी स्त्रियांना समाजात नेतृत्व घेण्याची प्रेरणा दिली.
4. **सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक समता** : ते म्हणतात की स्त्रियांमध्येही आध्यात्मिक जाण आणि विवेक आहे. त्यांनी महिलांना कीर्तन, प्रवचन, नामस्मरण यामध्ये सक्रिय सहभाग घ्यायला सांगितले.
5. **‘ग्रामगीता’मधील स्त्रीसंबंधी विचार** त्यांच्या प्रसिद्ध ग्रंथ ‘ग्रामगीता’ मध्ये त्यांनी स्त्रीशिक्षणाबाबत ठाम भूमिका घेतली आहे. काही उदाहरणे: "नारीशिक्षण नसे जिथे, समजावे अंधार तेथे" "नारी शिकली, तर सृष्टी खुलली"
6. **संस्कार व नेतृत्वाची भूमिका** : तुकडोजी महाराज म्हणतात, "सुशिक्षित माता म्हणजे समाजाच्या उज्ज्वल भविष्याची निर्मिती करणारी कार्यशाळा आहे."

वैयक्तिक स्तरावर :

1. **आत्मसन्मान व आत्मविश्वास** : महिला शिक्षणामुळे स्वतःबद्दलचा आदर आणि आत्मविश्वास विकसित होतो. जगातील विविध क्षेत्रांमध्ये तिला स्वतःची चुणूक करता येते, निर्णय घेता येतात.
2. **व्यक्तिमत्त्व आणि आत्मनिर्भरता** : शिक्षणाने महिलांच्या व्यक्तिमत्त्वात उजाळा येतो. भाषण, लेखन, विचारसरणी या सर्व अंगांत त्यांचा विकास होतो. आर्थिकदृष्ट्या शिक्षित महिला स्वतःची नोकरी,

व्यवसाय किंवा स्वरोजगार उभारू शकतात, ज्यामुळे तिला दुसऱ्यांवर अवलंबून राहण्याची गरज नसते.

3. **निर्णयक्षमता** : शिक्षित महिला घरी वाजवी खर्चाचे नियोजन, वैद्यकीय गरजा, मुलांचे शिक्षण इत्यादी बाबतीत विचारपूर्वक निर्णय घेऊ शकतात.

कौटुंबिक स्तरावर :

1. **शांतता व समृद्धी** : शिक्षित महिला घरात योग्य संस्कार, शिस्त व सकारात्मक विचार घेऊन येतात. त्यामुळे कौटुंबिक वातावरण शांत, अनुशासित आणि आदरणीय होते.
2. **मुलांचे शिक्षण** : आईने शिक्षण घेतले की, तिला कोणत्या विषयाचे किती महत्त्व आहे याची जाण असते. ती मुलांना अभ्यासाला प्रेरित करते, शाळेत सहभाग वाढते, निकाल सुधारतो.
3. **आरोग्य जागरूकता** : शिक्षणामुळे महिलांना पोषण, स्वच्छता, लसीकरण आणि रोग प्रतिबंधक उपायांबद्दल माहिती मिळते. त्यामुळे संपूर्ण कुटुंबाचे आरोग्य अधिक चांगले राहते.

सामाजिक स्तरावर :

1. **बालविवाह आणि मुलींचे हक्क** : शिक्षित महिला समाजात जागरूकतेची तरुण व्यक्ती म्हणून रुजू होतात. त्या बालविवाह, कन्या भ्रूणहत्या, महिलाविरोधी अन्य अन्यायामुळे उभारलेल्या रूढींचा विरोध करतात. सामाजिक बदलाचे चाकर म्हणून काम करतात.
2. **महिला समाजसेवा** : शिक्षित महिला स्वयंसेवी संस्था, ग्रामीण विकास कार्यक्रम व महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांमध्ये समजूतदार भूमिका निभावू शकतात.
3. **विविध क्षेत्रांत सहभाग** : स्टेम, प्रशासन, राजकारण, उद्योजकता, कला व मनोरंजन या सर्व क्षेत्रांत महिलांचा सहभाग वाढतो. त्यामुळे विविध दृष्टिकोनातून समाज अधिक संतुलित ठरतो. सावित्रीबाई फुले

राष्ट्रीय स्तरावर :

1. **आर्थिक विकास** : महिला शिक्षणामुळे रोजगारात त्यांचा सहभाग वाढतो. राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते. उद्यमशीलता वाढल्यामुळे देशाला नवीन उद्योग व उपक्रम निर्माण होतात.
2. **सामाजिक बदल** : शिक्षित महिला बदलाच्या प्रक्रियेत "पुरोगामी शक्ती" म्हणून उदयास येतात. त्यांना विविध योजनांचा लाभ घेता येतो, त्या मानवमूल्यांवर काम करतात.
3. **राजकीय नियोजन** : महिलांचा प्रतिनिधी पंचायत, संसद आणि विधानसभा या संस्थेत गेल्या काही वर्षांत मोठ्या प्रमाणात वाढल्या; त्यांचा सहभाग धोरण निर्मितीत बदल घडवून आणतो. महिलांचे दृष्टिकोन विविध मुद्द्यांची उलगडणी करण्यात उपयोगी ठरतो.

वैदिक व भारतीय दृष्टिकोन :

भारतीय संस्कृतीतून शिक्षणाला प्राधान्य दिलं गेलं आहे – "विद्यार्थिनी त्वम् विद्ये" तोच संदेश दिलेला

आहे. शकुंतला, सावित्री, मीरा बाई, अन्नपूर्णा या ऐतिहासिक व्यक्तींच्या जीवनातही शिक्षणाचं महत्त्व दिसून येतं. आधुनिक काळात इंदिरा गांधी, कल्पना चावला, सचिन-सवनम् अशा अनेक महिलांच्या यशाने शिक्षणाचा मूल्य वाढलं.

महिला शिक्षणाचे अडथळे :

1. **आर्थिक उदाहरण :** गरीबी, मुलींची सुरक्षेची भीती, घरगुती कामं या कारणांमुळे शिक्षण आटपलं जातं.
2. **ग्रामीण-शहरी भेद :** शहरात शिक्षणाच्या संधी जास्त असून, ग्रामीण भागात शाळा, दर्जेदार शिक्षक, हॉस्टेल सुविधा इत्यादींचा अभाव आहे.
3. **रूढीवाद :** "मुलीला शिक्षणाऐवजी लग्न करावं" अशा चुकीच्या सामाजिक मानसिकतेमुळे नुकसानीचा धोका निर्माण होतो.

उपाय आणि शिफारसी :

1. **शाळा व सुविधा :** ग्रामीण भागात भेडसावणाऱ्या अडचणी दूर करण्यासाठी दर्जेदार शाळा, हॉस्टेल, शिक्षक उपलब्ध करणे आवश्यक आहे.
2. **आर्थिक सहाय्य :** वित्तीय सहाय्य, स्कॉलरशिप, फीमध्ये माफी, पोषण अन्न या सुविधा देतील तर मुलींना शिक्षणात ठेवणे शक्य होईल.
3. **जागरूकता मोहीम :** बालविवाह विरोधी, कन्या भ्रूणहत्या विरोधी, महिला शिक्षणाच्या उपयुक्ततेवर सामाजिक मोहिमांद्वारे जनप्रबोधन होणं आवश्यक आहे.
4. **कायदे व शासन :** कन्या भ्रूणहत्या प्रतिबंधक कायदे (PCPNDT), बालविवाह प्रतिबंधक कायदे, महिला आरक्षण विधेयक, महिला संपत्तीवरील अधिकार – हे सर्व बळकट करायला हवे.

निष्कर्ष:

राष्ट्रसंतांच्या मते महिला शिक्षण हा एक सामाजिक क्रांतीचा पाया आहे. शिक्षित स्त्री ही केवळ एक चांगली गृहिणीच नव्हे तर एक जागरूक नागरिक, सुसंस्कृत माता आणि समाजघटक देखील आहे. म्हणूनच त्यांनी नेहमीच महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले आणि स्त्रीशक्तीच्या विकासासाठी समाजजागृती केली.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे शिक्षित महिलांसाठी विचार हे फक्त प्रेरणादायी नाहीत, तर आजच्या काळातही अत्यंत उपयुक्त आहेत. त्यांनी स्त्रियांना शिक्षण, स्वावलंबन, आणि सामाजिक नेतृत्व यासाठी जागरूक केलं आणि त्यांच्या माध्यमातून संपूर्ण समाजाच्या उन्नतीची दिशा दाखवली. महिला शिक्षणास वाव देणे ही आपल्या सभ्यतेचं प्रतीक आहे. जशी राष्ट्राच्या अर्ध्या शक्तीने शिक्षण ग्रहण केलं, तशी त्याची हुंडा आहे की राष्ट्र उन्नत, समृद्ध आणि न्यायी बनतं. म्हणूनच महिला शिक्षणाला सर्वोच्च प्राधान्य देऊन आपणच एक सुसंस्कृत, समृद्ध आणि सामर्थ्यवान राष्ट्र निर्माण करू शकतो.

संदर्भ :

- ग्रामगीता : वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
- "स्त्रीशिक्षण आणि समाज परिवर्तन" – डॉ. शांताबाई साठे
- 'मुलींचे शिक्षण व महिला सक्षमीकरण'- लेखिका: प्रतिभा पाटील
- 'सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण' - उज्ज्वला वैरागडे
- "महिला सशक्तीकरण व शिक्षण" – डॉ. वसुधा पुरोहित
- "पण शिक्षण हवंय!" – सुधा मूर्ती (अनुवादित)
- राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भाषणे : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
- भजन संग्रह : राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
- "काव्यफुले" काव्यसंग्रह : सावित्रीबाई फुले